

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В ЖИТЛОВОМУ БУДІВНИЦТВІ УКРАЇНЦІВ ЧЕРКАЩИНИ КІНЦЯ XIX – XX СТОЛІТЬ (на матеріалах експедиції)

Сергій Довгань УДК 398.341(477.46)“18/19”

У статті подано огляд польових матеріалів автора стосовно сільського житла українців Середньої Наддніпряни-щини. Показано трансформаційні процеси в будівництві житла кінця XIX – XX ст.

Ключові слова: житло, стіна, фундамент, цегла, стеля.

The article reviews the author's field materials concerning the Middle Naddnriprianshchyna Ukrainians' rural accomodation. The transformational processes in an accomodation's construction from the late XIXth through the XXth centuries are manifested.

Keywords: accomodation, wall, adobe, foundation, brick, ceiling.

Дослідження охоплює територію сучасної Черкаської області, яка є складовою історико-етнографічного регіону Середньої Наддні-прянищини. Джерельну базу огляду становлять експедиційні матеріали, зібрані на Черкащині, що висвітлюють особливості будівництва жит-ла українців кінця XIX – XX ст.

Традиційне житло Черкащини вирізняєть-ся великим різноманіттям способів зведення, конструктивних типів та матеріалів (дерево, глина, солома, очерет, лоза, а згодом і цегла). Такі особливості зумовлені різними природни-ми умовами регіону та наявністю певних буді-вельних матеріалів.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. на лівобережній частині Черкащини для зведен-ня стін здебільшого використовували дуб, со-сну, акацію, вербу, лозу та інші породи дерева, доступні селянинові залежно від його матері-ального становища, а також глину, суглинок, соломку, очерет.

На розглядуваній території поширеним було зведення стін «у сохи», які закопували на відстані 1 м одна від одної. Між ними за-бивали або вставляли в пази «глиці» чи зви-чайні дрючки. Для того, щоб глиці трималися, їх прибивали на відстані 40–60 см одна від одної. Потім заплітали все хмизом, лозою або очеретом і з обох боків замазували глиною із

соломою. Аби глина на стінах краще тримала-ся, набивали навкіс «дрючки». Товщина таких стін була 20–30 см.¹

Не менш поширеним типом житла були так звані хати-«литки» («ліпки»). Вони були наба-гато дешевшими від попередніх завдяки міні-мальному використанню дерева і тому доступ-ними для бідного прошарку населення. Для зведення стіни з обох боків виставляли дошки-риштування (50–70 см заввишки). Між ними лили рідку глину, змішану із соломкою або поло-вою. Потім настеляли соломку й утрамбовували ногами. Для того, щоб краще зв'язати стіни на кутах, стелили очерет. Так повторювали, допо-ки не наповнять риштування до країв. Потім давали стіні кілька днів або тижнів підсохнути. Після цього, риштування піднімали на вищий рівень, нарощуючи стіну до потрібної висоти. Товщина її могла сягати 45 см.²

Пізніше, у 50–60-х роках XX ст., житло почали будувати із саману. Саман формували з глини, за розміром, як сучасні дві-три цегли-ни. Давали кілька днів підсохнути, і потім із таких цеглин зводили стіни. Саман клали на глиняному розчині, а потім з обох боків обма-зували глиною³.

Стіни хат будували також із «вальків». Для їх виготовлення робили заміс із глини та соло-ми, і відразу з них зводили стіни аж до само-

го верху. Товщина таких стін була приблизно 25–35 см. Для міцності на кутах між вікнами та дверима іноді встановлювали дерев'яні вертикальні стовпи — сохи (слупи)⁴.

На значній території правобережної Черкащини поширеними були так звані «топтанки»⁵. Цей спосіб зведення стін аналогічний «литкам». Таке будівництво було поширеним до 60–70-х років ХХ ст.

Використання деревини для будівництва житла було обмеженим. З дерев'яних колод на землю горизонтально клали підвалини з «перев'язкою» їх на кутах. У підвалини вертикально, на відстані 1–2 м, врубували сохи — стовпи товщиною 20–30 см та висотою, що відповідає висоті стін житла. Зверху сохи врубували в «ощепини». У сохах видобували пази для «закидки». Для цього брали круглі жердини або ж колоті бруси та дошки і вкладали їх горизонтально в пази між сохами, далі стелили глиняні «вальки» і прикладали знову закидкою. І так до ощепин. Потім з обох боків стіни мазали та вирівнювали глиною. Для того, щоб глина краще трималася, навкіс набивали тріски або лозу⁶. Цей спосіб подібний до будівництва «в сохи». Відмінність полягає в тому, що для заповнення стін тут використовували більше дерева, менше — глини, а також очерету, соломи та лози. Часто закидку обкручували очеретом або соломою, обмазаною або змоченою розчином глини. Такий спосіб був поширений наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст., уже до 50–60-х років ХХ ст. його майже не використовували через нестачу деревини для будівництва.

Ще один схожий спосіб зведення житла — «на мурлатинах». Замість очерету та лози тут використовували круглі дерев'яні жердини (чи розколені на дві, три або чотири частини) — мурлатини. Якщо не було можливості заготовити дерево, замість них в'язали в пучки рогіз або очерет. На землю встановлювали підвалини, на підвалинах вертикально кріпили стовпи. Зверху стовпи зв'язували ощепинами. Потім до стовпів з одного боку знизу і згори горизонтально, на відстані 1,5–2 м одна від одної,

прибивалися планки. І вже потім, вертикально до планок кріпили мурлатини. Після того, як усі мурлатини було закріплено, з обох боків на них прибивали навкіс риштування і замазували глиною. Так будували до 50-х років ХХ ст., згодом зводити стіни на мурлатинах перестали⁷.

Метод будівництва з використанням саману поширився і на правобережну частину Черкащини. Його почали використовувати в 60–70-х роках. Стіну із саману в цей час уже ставили на фундамент. Тоді ж почали застосовувати цеглу⁸. Саманні хати, обкладені цеглою, на фундаменті, — наступний конструктивний тип будівництва. Саме таке будівництво, поширене на значній території Середньої Наддніпрянщини з 60–70-х років ХХ ст., набуло поширення не тільки на Черкащині, але й на значній частині України в 70–90-х роках ХХ ст.

Для каркасної основи даху використовували дерево. З нього виготовляли крокви. Їх розміщували по всій довжині хати на відстані 1–1,5 м одна від одної. Розміри кроков залежали від висоти даху і ширини хати — чим вищий дах і ширша хата, тим більші крокви. Дерево потрібне було і для «лат» — жердин, які набивали на крокви горизонтально на відстані 40–70 см одна від одної⁹.

Для накриття даху на всій території Черкащини кінця ХІХ — першої половини ХХ ст. уживали житню солому й очерет, у поєднанні, а також як окремі матеріали для накриття. Найчастіше покрівлю робили з житньої соломи, бо вона довша і пружніша. Значну частину своєї землі селяни засівали житом. Зерно використовували для харчування, а із соломи вшивали покрівлю. У часи колективізації, коли в селян забрали значну частину землі, почали більше використовувати очерет¹⁰.

Висоту солом'яного або очеретяного даху і висоту стін хати робили у співвідношенні приблизно 1,5:1 або 2:1, тобто при висоті стін 2 м дах міг сягати 4 м. Високий дах служив довше, адже вода швидше стікала і менше затікала в середину покриття. Солому або очерет у стрісі викладали

зрізаною частиною донизу. Її вирівнювали, підрізали, щоб отримати рівний і гладенький край. Решту покриття розміщували зрізаним краєм догори. Починали роботу зі стріхи, що нависала над стінами, і закінчували зверху «гребенем», який закріплювали дерев'яними ключицями. Гребінь могли змазувати глиною, щоб був міцнішим.

Іноді стріху робили з очерету для міцності, а поверх укладали соломку. Зверху на гребінь могли накидати й очерет ¹¹.

Траплялися поодинокі випадки, коли для накриття застосовували метал (бляху). Це могли собі дозволити тільки заможні селяни ¹².

Солом'яні дахи робили до 50–60-х років ХХ ст. Вони були переважно чотирискілими. У повоєнні роки почали повсюдно використовувати шифер. І вже у 70–80-х роках ХХ ст. він став найпоширенішим матеріалом для покрівлі. Зі зміною матеріалу змінюватися почали й розміри даху — він став нижчим і з меншим виносом. Крім того, кінці кроков закріплювали у балки стелі. Відбувалися певні зміни і у формі даху (ламаний, двосхилий), хоча переважав традиційний чотирискілий ¹³.

Традиційна стеля з одним поздовжнім сволоком, поширена на всій території досліджуваного регіону ще в 20–30-х роках ХХ ст., починаючи з 40–50-х років поступилася місцем стелі з балок (сволочків). Згодом змінилася їх кількість, значення, спосіб укладання та розміщення. Сволоки встановлювали один, на нього укладали сволочки. І вже на сволочках або між ними розміщували наповнення стелі (глина, до-

шки, закидка, очерет, соломка). Поверх сволочків клали жердини або дошки. Потім настеляли глину, змішану із соломою, стелили очерет і знову замазували глиною. Усередині стелю також мазали та вирівнювали глиною і через певний час білили ¹⁴.

Сволоки мав сакральне значення і використовувався у побуті. Коли він поступово втратив своє сакральне значення, а побутове перебрали на себе інші елементи інтер'єру, у будівництві стелі почали використовувати балки.

Балки клали впоперек хати на відстані 1–2 м одна від одної. Їх підбивали дошками, «решетували» та замазували глиною, так, щоб їх на стелі не було видно. Зверху стелю утеплювали шаром глини, потім очеретом і знову замазували все глиною ¹⁵. Такий спосіб набув поширення в 50–60-х роках ХХ ст. Поява балок була зумовлена збільшенням розмірів житла та змінами в його плануванні.

Зазначимо, що характерною ознакою будівництва кінця ХІХ — початку ХХ ст. не тільки на Черкащині, але й на значній території України є відсутність фундаменту. Стіни ставили на дерев'яні підвалини або на землю. Будівництво сільського житла з використанням фундаменту на Черкащині стало масовим лише в 60–70-х роках ХХ ст. Крім того, у цей час замість таких традиційних будівельних матеріалів, як глина, соломка, очерет і лоза, почали використовувати цеглу і цементно-піщаний розчин (бетон), які відзначалися значно більшою міцністю на відміну від попередніх матеріалів.

¹ Польові записи автора, 2 грудня 2009 року, с. Коломиці Драбівського р-ну Черкаської обл.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Польові записи автора, 5 грудня 2009 року, с. Лящівка Чернобаївського р-ну Черкаської обл.

⁵ Польові записи автора, 3 грудня 2009 року, с. Ташлик Смілянського р-ну Черкаської обл.

⁶ Там само.

⁷ Польові записи автора, 4 грудня 2009 року, с. Чубівка Черкаського р-ну Черкаської обл.

⁸ Польові записи автора, 3 грудня 2009 року, с. Куцівка Смілянського р-ну Черкаської обл.

⁹ Польові записи автора, 5 грудня 2009 року, с. Лящівка Чернобаївського р-ну Черкаської обл.

¹⁰ Польові записи автора, 4 грудня 2009 року, с. Чубівка Черкаського р-ну Черкаської обл.

¹¹ Польові записи автора, 5 грудня 2009 року, с. Лящівка Чернобаївського р-ну Черкаської обл.

¹² Польові записи автора, 4 грудня 2009 року, с. Чубівка Черкаського р-ну Черкаської обл.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.